

“Cevâmiu'l-Kelim” ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar

MUHAMMED ENES TOPGÜL*

Öz

Hadis sahasında aktif olarak kullanılan “Cevâmiu'l-Kelim” ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” adlı dijital hadis veri tabanları hadis tahrici yapma, hacimli kaynakları süratle tarama ve râviler hakkındaki bilgilere hızlıca erişme gibi standart özelliklerinin yanı sıra hoca-talebe ilişkilerini görmeye imkân verecek rivayet sayılarını sunma, onlar arasında kullanılan aktarım kalıplarını hızlıca belirleme gibi özellikleri ile de dikkat çeker. Ancak bu dijital hadis veri tabanlarının daha aktif ve spesifik meseleler için kullanılması sırasında bazı teknik kusurlar içerdiği tespit edilmiştir. Yazıda bazıları hakkında örnekler de verilen bu on beş hususun sunulmasının hadis sahasında bu dijital veri tabanlarını aktif olarak kullanan araştırmacıların karşılaştığı iş ve zaman kaybını engelleyeceği öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cevâmiu'l-Kelim, Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn, dijital hadis veri tabanları, hadis, entelektüel ilişki ağları.

Some Notes on Digital Ḥadīth Databases: The Cases of “Jawāmi‘ al-Kalim” and “Jāmi‘ Khādim al-Ḥaramayn”

The digital ḥadīth databases “Jawāmi‘ al-Kalim” and “Jāmi‘ Khādim al-Ḥaramayn” include standard features that help to define the sources of ḥadīths, scan voluminous ḥadīth sources, and swiftly access information about the narrators. They also include a feature that presents the number of narrations, allowing users to see the relationship between scholar and disciple and quickly determine the forms of transmission (*ṣiḡha*) used among them. However, when these digital ḥadīth databases are used intensively and more actively to research specific issues, it has been determined that they contain some technical flaws. It is anticipated that presenting 15 identified issues with concrete examples will prevent the loss of work and time that researchers who actively use these digital ḥadīth databases in the field of ḥadīth encounter.

Keywords: Jawāmi‘ al-Kalim, Jāmi‘ Khādim al-Ḥaramayn, digital ḥadīth databases, ḥadīth, ulama networks.

* Doç.Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Assistant Prof., Marmara University Faculty of Theology, İstanbul, Türkiye, ORCID 0000-0003-3077-2610 enes.topgul@marmara.edu.tr

DOI: 10.26570/isad.1235791 • Gelis/Received 14.10.2022 • Kabul/Accepted 21.10.2022

Atıf/Citation Topgöl, Muhammed Enes, ““Cevâmiu'l-Kelim” ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 49 (2023): 167-176.

Ülkemizde dijital beşeri bilimler kapsamında hadis sahasında bilinebildiği kadarıyla ilk olma özelliğini taşıyan “2./8. Asır Hadis Halkalarının İnşası” başlıklı TÜBİTAK (1001) destekli projenin (121K412) ilerleme aşamalarında, saha için büyük önem arzeden dijital hadis veri tabanlarında farkedilen bazı teknik sorun ve açmazların akademik çevrelerle paylaşılması uygun görülmüştür.¹ Bu yazıda özellikle hadis alanında mesai sarfeden akademisyenlerin yoğun olarak kullandığı ve haklarında çeşitli platformlarda bilgi bulunabilecek “Cevâmiu'l-Kelim 4.5”² ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” adlı dijital veri tabanlarına dair oluşan, büyük kısmı bizzat veri tabanlarına, bir kısmı da buralardaki verilerin yorumlanmasına ilişkin bazı kanaatler zikredilecektir.

Yazıda esas alınacak “Cevâmiu'l-Kelim 4.5” sadece 1400 kaynaktaki hızlı arama yapma imkânı sunan basit bir depolama veya tarama kaynağı değil, aynı zamanda kitaplardaki bilgiyi veriye dönüştürüp görselleştiren bir dijital veri tabanıdır. Tarih/tabakat gibi türlerdeki verileri de kullanabildiği için hadis çalışmalarının disiplinler arası mahiyet kazanmasına katkı sağlayan bu dijital veri tabanı, erişilebilir rivayet kitaplarının tamamına yakınına içerdiği için yalnızca meşhur hadis kitaplarına odaklanan çalışmaların taşıdığı kısıtlardan uzaktır. “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” ise daha az sayıda kitap taramasına rağmen “Cevâmiu'l-Kelim 4.5” gibi özellikle râvilerin rivayet sayısı ve hangi hocadan ne kadar nakilde buldukları gibi ağ etütlerinde kullanılabilir çeşitli verileri sunmakta, ayrıca belli hadis lafızlarını hoca-talebe ilişkisi çerçevesinde tarama imkânı vermektedir. Bu iki dijital veri tabanı hadis sahasında çalışan araştırmacılara çeşitli kolaylıklar temin etmenin yanı sıra ortak olarak bilgiye hızlıca erişme, hızlı ve etraflı olarak tahric yapma, isnadlara sıhhat hükmü verme³ ve râvi bilgisi sunma gibi hizmetleri ile hadis ilmine dair oldukça incelikli sonuçlara varmayı sağlamaktadır.

İslamî ilimler araştırmacılarının daha yakından tanıyıp yaygın olarak kullandığı, ancak bazı maddi hatalarının yanı sıra isnad araştırmaları açısından işlevsellik anlamında da kimi kısıtları olan “el-Mektebetü's-Şâmile”nin yazının kapsamı dışında bırakılması, bu programın proje hedefleri açısından “Cevâmiu'l-Kelim 4.5” ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” ölçüsünde işlevsel olarak kullanılmamasıdır.⁴

- 1 Bu araştırma notu yukarıda ismi geçen projenin bir çıktısı olarak kaleme alınmıştır.
- 2 “Cevâmiu'l-Kelim” hakkında bir değerlendirme için bk. Cem'ân, “Bernâmecev Cevâmiu'l-kelim”, s. 22-33.
- 3 “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn”in bu özelliği ile ilgili bir yayın için bk. Seyf, “el-İnâye bi-ahkâmi'l-eimme ale'l-ehâdisi'n-nebeviyye”, s. 101-63.
- 4 Türk ilahiyat akademisinde dijital beşeri ilimler sahasında yapılan çalışmalar hakkında bilgi için bk. Saraçoğlu, “Dijital Beşerî Bilimler Bağlamında İlahiyat/İslâmî

“Cevâmiu'l-Kelim 4.5” ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” adlı dijital hadis veri tabanları belli bir tema ve dönem çerçevesinde biraz daha derinlemesine kullanılıp incelendiğinde bir kısmı veri girişi, bir kısmı ise yazılımla kaynaklı olan çeşitli problemlerle karşılaşmaktadır. Nitekim bu yazıda da mezkûr proje dahilinde dijital hadis veri tabanları üzerinden muhad-disler arasındaki irtibatların II. (VIII.) asır çerçevesinde tespit edilmesi, yani râvi ilişki ağlarının çıkarılması amacıyla yapılan etraflı taramalarda tespit edilen problemler maddeler halinde sahada çalışan diğer akademisyenlerin dikkatine sunulacaktır.

1. Veri tabanında kayıtlı râvilerin mükerrer rivayet sayılarını sunan daha önceki sürümlerinin aksine “Cevâmiu'l-Kelim”in 4.5 başlıklı sürümü, râvilerin tekrarsız rivayet sayılarına yer vermektedir. Proje kapsamında hoca-talebe ilişkilerinin tespitindeki en temel kriterlerden biri, daha önceki bir yayında belirtildiği⁵ ve bazı çalışmalarda gösterildiği üzere⁶ ikili arasındaki rivayet akışının yoğunluğu olduğundan bu tekrarsız rivayet sayısı büyük önem arz etmektedir. 1400 eser tarayan bir dijital veri tabanında aynı rivayetin erken dönemden geç döneme kadar yüzlerce eserde geçmesi sebebiyle bunların her biri râvinin hanesine eklendiğinde, râvinin rivayet sayısı aslında olduğundan çok daha fazla görünmektedir. Bundan dolayı tekrarsız rivayet sayısı hoca-talebe arasındaki gerçek rivayet ilişkisi yoğunluğunu belirlemek açısından oldukça önemlidir. Ne var ki veri tabanı, anlaşıldığı kadarıyla aslında sadece tekrarsız merfû rivayet sayısını vermektedir⁷ ve bu durum mesela bir sahâbinin ya da tâbiinin şahsî görüşü olarak öğrencileri tarafından aktarılan haberlerin tekrarsız rivayet sayısına eklenmediği anlamına gelir. Nitekim Mansûr b. Mu'temir'in (ö. 132/749-50), hocası İbrâhim en-Nehâî ile (ö. 96/714) irtibatı “Cevâmiu'l-Kelim 4.5” dijital veri tabanı üzerinden takip edildiğinde çıkan sonuçlarla “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” bulguları karşılaştırıldığında bu husus açıkça görülmektedir. Sadece merfû rivayet nakli esas alındığında ikisi arasında ciddi bir hoca-talebe ilişkisi gözlemlenmez, oysa Mansûr İbrâhim'in görüşlerini yoğun olarak naklettiğinden bu ilişki ancak maktû rivayetlere bakıldığında görülebilir. Dolayısıyla iki râvi arasındaki ilişkiyi belirlemede hocadan aktarılan merfû rivayetler kadar, belki de daha öncelikli olarak o

İlimler”, s. 845-91. Genel olarak İslâmî ilimlerde, özelden ise hadis sahasında kullanılan bazı dijital veri tabanlarının tanıtımı için bk. Güney, “Bilgisayar Ortamındaki İslâmî İlimler Konulu Arapça Program ve CD'ler Üzerine”, s. 153-85; Özsoy, “Hadis Alanındaki Bilgisayar Programlarının Özellikleri ve Kullanımı Üzerine”, s. 183-18; Yılmaz – Haksever, “Dijitalleşmenin Hadis Çalışmalarına Katkısı”, s. 349-64.

5 Topgöl – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi”, s. 37-68.

6 Yücedağ, 2./8. *Asır Medine Hadis Halkaları*.

7 Syed v.dğr. “Verifying Source Citations in the Hadith Literature”, s. 8.

hocaya ait görüşler önem arz etmektedir. Proje alışmaları esnasında -şehirler için özel olarak kullanılan *el-Muvatta'* ve *Müsnedü'ş-ş miyyin* gibi kaynaklar istisna edilirse- merf  rivayetler için Ahmed b. Hanbel'in ( . 241/855) *el-Müsned'i*, mevkuf ve makt  rivayetler için ise Abd rrezz k b. Hemm m ( . 211/827) ve  bn Eb  şeybe'nin ( . 235/849) *el-Musannef*leri özel olarak taranmış, ulaşılan bulgularla dijital veri tabanının verdiği sonuçlar test edilmiştir. İlgili taramalar sayesinde bazı r vilerin, yakın hocasının talebeleri içerisindeki sıralamasında değişiklikler olabildiği görülmüştür. Aslına bakılırsa yazılıma alt yapı teşkil eden veri tabanında yapılacak basit bir tanımlama ile bu problemi çözmek mümkündür. Ancak řu ana kadar dijital veri tabanını geliştiren kurum ile temas sağlanamamıştır.

2. "Cev miu'l-Kelim 4.5" ilgili r vinin rivayetlerinin tekrarsız sayısını verme iddiasında olsa da r vinin rivayetlerinin serdedildiği sekmeye girilerek rivayetler tek tek incelendiğinde takti' ya da ihtisara t bi tutulan uzun bir rivayetin belli kısımlarının aynı veya ayrı kaynaklarda müstakil bir rivayet olarak tanımlandığı, yani dijital veri tabanında, aslında aynı rivayetin kısımları,  zeti veya manen nakilden dolayı lafız farklılıkları ile gelmiş formlarının zaman zaman ayrı rivayetler olarak kaydedildiği görülmektedir. Büyük oranda veriyi hatalı tanımlamaktan kaynaklanan bu durum tekrarsız rivayet sayılarına yüklenen değeri sorgulanır hale getirmektedir.⁸ Ayrıca farklı rivayetlerin aynı rivayet olarak tanımlandığı durumlara nadiren de olsa rastlanabilmektedir. Bundan dolayı hoca-talebe ilişkilerinin tespitinde rivayet sayılarını dikkate alan araştırmacıların ilgili rakamları aşağıya yuvarlayarak kullanması önerilebilir. Zira gerçekte yüzlerce rivayeti olan pek çok r vi için bütün rivayetleri tek tek gözden geçirecek onların tekrarsız rivayet sayısını belirlemek pek de mümkün değildir.

3. "Cev miu'l-Kelim 4.5" in mevkuf ve makt  rivayetleri taramama ile tekrarsız rivayet sayılarının tartışmaya açık mahiyeti gibi problemlerinin üstesinden gelmek adına otuz üç kitap taradığı belirtilen ve tespit edilebildiği kadarıyla r vinin merf , mevkuf ve makt  her bir rivayetini rivayet sayıları bağlamında kaydeden "C miu H dimi'l-Haremeyn" adlı dijital veri tabanının kullanılabileceği söylenebilir. Gerçekten de dijital veri tabanının bu niteliği hoca-talebe arasındaki reel irtibatı görmek açısından oldukça önemlidir. Çünkü bir hocanın şahs  kanaatlerini veya o hocanın yakın irtibatlı olduğu bir sah binin fetvalarını düzenli olarak aktarmak, bir bilgi akış damarını bazen merf  hadis naklinden daha iyi gösterebilmektedir. Ayrıca bir r vinin fıkıh ile özel irtibatını görmek açısından da

8 Mairaj Syed ve arkadaşları, Cev miu'l-Kelim'i kaynak olarak kullandıkları çalışmalarında mükerrer rivayetler problemine değinmemişlerdir ("Verifying Source Citations in the Hadith Literature", s. 8-10).

mevkuf ve maktû rivayetler daha işlevsel olabilmektedir. Ancak bu meziyetine rağmen “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” de râvinin tekrarsız rivayetlerini göstermemektedir. Yani bu rakam hoca-talebe ilişkisi izlemeyi sağlayan merfû hadisler dışındaki haber türlerini içerse de bir rivayetin aynı veya farklı kitaplardaki her bir kaydını da ayrı bir rivayet gibi tanımlamaktadır. Bundan dolayı yapılan taramada aslında hoca ile talebesi arasındaki reel rivayet ilişkisi değil, onlarca, belki yüzlerce rivayet tekrarından doğan yekünlerle karşılaşmaktadır. Bu problemin farkında olunduktan sonra izlenecek yöntem ise biraz aşamalı olmakla birlikte oldukça işlevseldir. Öncelikle “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” belli bir kitap özelinde hoca-talebe ilişkisini, hem de gerektiğinde aktarım lafızlarını da belirleyerek tarama imkânı vermektedir. Bundan dolayı mesela Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i ile Abdürrezzâk b. Hemmâm ve İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'leri ile kayıtlanan bir tarama işlemi, tekrarsız rivayet problemini tam olarak ortadan kaldırmaya da en azından araştırmayı otuz üç kitaptaki tekrar yükünden kurtarmakta ve hata payını daha aza indirmektedir.

4. Hem “Cevâmiu'l-Kelim 4.5” hem de “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” adlı dijital veri tabanları kimi râvileri gözden çıkırmaktadır. Bir başka deyişle dijital veri tabanlarından birinde kaydedilen bir râvi diğerinde yer alamamaktadır. Bu durum her bir şehirdeki merkezî ilişkiler ağına dair varılan yargıları herhangi bir şekilde zora sokmamakla birlikte, özellikle az rivayeti olan meçhul şahıslara dair verilecek sayısal değerler açısından bir handikaptır. Râvinin varlığı/yokluğuna dair problem iki dijital veri tabanının tarama kümelerinin farklılığından kaynaklanmış olabileceği gibi veri girişindeki hataların sonucu da olabilir. Mesela “Cevâmiu'l-Kelim 4.5”te İbâzî âlimi Rebî' b. Habîb'in (ö. 180/796 [?]) *el-Müsned*'i ya da Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevvene*'si taranırken bu metinler “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn”de bulunmaz. Bu durum Rebî' b. Habîb özelinde sırf “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn”de yapılan bir taramada onun, *el-Müsned*'indeki en temel hocası olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme ile ilgili bulgulara erişilemeyeceği anlamına gelir. Bundan dolayı herhangi bir şahsın hoca ya da talebeleri taranırken tek bir dijital veri tabanı ile yetinilmemelidir. Ayrıca mesela İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı⁹ ve Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târihu'l-kebîr*'i gibi temel metinlerde veya İbn Yûnus'un (ö. 347/958) ve İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târih*'leri gibi bölgesel kitaplarda hoca ve/veya talebesi, hatta bazan rivayeti zikredildiği halde her iki dijital veri tabanında da bulunmayan râviler vardır -ki ikinci grup örnekler tarama kümesinden

9 Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *et-Tabakât*'ı da buraya eklenebilir. Ancak bu iki *et-Tabakât*'ta sadece ilim talipleri değil resmi görevliler ve akrabalık ilişkisi sebebiyle kendilerine yer verilen kimseler de yer aldığından onlarda olup dijital veri tabanlarında yer almayan bazı isimlerin bulunması gayet doğaldır.

de kaynaklanabilir-. Mesela Şii rivayet kaynaklarıyla Hanefiler'in rivayet kaynaklarından olan *Kitâbü'l-Âsâr*'lar her iki dijital veri tabanında da taranmaz. Son olarak sadece bir iki rivayeti olan bazı sahâbiler ya da meçhul isimler tarama kümelerinin farklılığından dolayı dijital veri tabanlarından birinde kayıtlı iken diğerinde yer almayabilmektedir.

5. Dijital veri tabanlarının râvilerin gerçek rivayet sayısını sunmadığı durumlar da söz konusudur. Mesela Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) birçok kitap râvisi tarafından aktarılan *el-Muvatta*'nın farklı rivayetleri dijital veri tabanlarında taranmaz. Bundan dolayı aslında Mâlik'ten *el-Muvatta*'yı tam bir kitap olarak nakletmiş isimlerin rivayet sayısı, o şahsın *el-Muvatta* rivayeti dijital veri tabanında taranmadığından oldukça düşüktür. Bir başka deyişle bu isimlerin rivayet sayısı normalde naklettikleri kitaptakilerden, yani *el-Muvatta*' rivayetlerindeki haber sayısından fazla olması gerekirken dijital veri tabanlarında onların ancak sonraki kitaplara kaydedilen *el-Muvatta*' dışı rivayetlerinin sayısı ile karşılaşmaktadır. Mesela bir *el-Muvatta*' râvisi olan Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebi'nin (ö. 221/836) Mâlik'ten naklettiği rivayetlerin sayısı "Cevâmiu'l-Kelim"e göre 550'dir. Halbuki Ka'nebi'nin elimizdeki *el-Muvatta*' rivayetinde 1000'den fazla haber yer alır. Mâlik'in kavilleri haber olarak sayılmadığı zaman dahi kitapta 700 civarında merfû, mevkuf ve maktû rivayet kayıtlıdır.

6. Rivayet sayısı az olan bir râvi kendisine verilen farklı nispe, isim ve lakaplardan dolayı aynı dijital veri tabanında farklı şahıslar olarak tanımlanabilmektedir. Mesela "Cevâmiu'l-Kelim 4.5"te Büheyse bint Ebû Büheyse el-Fezâriyye isimli kadın râvinin hocaları içerisinde hem Ebû Büheyse el-Fezâri hem de Umeyr el-Fezâri kayıtlıdır. Halbuki Ebû Büheyse, Umeyr'in künyesidir. Bundan dolayı bu râvileri farklı isimler olarak kaydetmeme adına mutlaka hoca ve talebeleri gözden geçirilmelidir. Bu problemin bir yönü, klasik rical eserlerindeki hatalı kayıtlarla ilgilidir ve özellikle isimleri kalbedilerek iki ayrı râvi olarak kaydedilen kişilerde bu gibi sorunlar gözlemlenebilir. Mesela aslında aynı râvi olan Seyyâr b. Manzûr / Manzûr b. Seyyâr adlı kişi her iki veri tabanında da ayrı râviler olarak kaydedilmiştir.

7. Dijital veri tabanlarındaki rivayet sayılarını merkeze alarak hoca-talebe ilişkileri kurulurken yakın hoca-talebe ilişkisinin sadece rivayet sayısı ve oranıyla ilgili olmadığı akıldan tutulmalıdır. Zira bazan kısa süreli birliklerde çokça rivayet elde edilebilmekte, uzun süreli birlikteklilerde yoğun bir rivayet trafiği doğurmamaktadır. Bundan dolayı sadece rivayet sayıları üzerinden bir şehrin bilgi ağları çözümlenemez. Ayrıca sadece dijital veri tabanlarındaki rakamlar merkeze alındığında bir hocanın daha yerel bir profile sahip bir öğrencisi, diğer şehirlerle de yoğun irtibatı bulunan ve teknik hadis becerisiyle de tebarüz eden öğrencilerinden daha yakın bir talebe olarak görülebilmektedir. Nitekim Muhammed b. Velîd ez-Zübeydi

(ö. 149/766) ve Şuayb b. Ebû Hamza (ö. 162/778-9) gibi yerel figürlerin Zührî'den (ö. 124/742) nakilleri onların rivayetlerinin belki % 90'ını teşkil ederken Zührî'den yoğun rivayeti olan Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi kişiler orantısız olarak Zübeydî ve Şuayb'ın gerisine düşebilmektedir. Dolayısıyla hoca-talebe ilişkileri vazedilirken sadece rivayet sayıları ve oranları değil bizzat tarafların birbiriyle irtibatları ve ilmi kimlikleri de sürece dahil edilmelidir.

8. Bir diğer mesele dijital veri tabanlarının râvinin rivayet sayısını belirleme prensipleridir. Her iki dijital veri tabanı da taradığı kitaplarda zâhiren birbirinden rivayette bulunduğu gözükken kimseleri hoca ve talebe kısımlarına kaydetmektedir. Halbuki irsal ve tedlis realitesi bu tespitleri peşinen zora sokmaktadır.¹⁰ Özellikle isnadların erken tabakalarında irsal gayet normal bir durumdur ve birçok isim aslında görüşmediği birinden nakilde bulunmakta ya da aslında görüştüğü kimseden, bizzat duymadığı bir haberi nakledebilmektedir. Sadece dijital veri tabanlarındaki rivayet sayılarına istinaden râvilerin falanca hocadan rivayet sayılarını belirlemek ve taraflar arasında hoca-talebe ilişkisi vazetmek bundan dolayı oldukça sorunlu bir uygulamadır. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ya da Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760) veya müdellisliği bilinen Bakıyye b. Velîd (ö. 197/812-3) gibi kimseler bu duruma örnek verilebilir.

9. “Cevâmiu'l-Kelim 4.5”te râvi taraması yapılırken ismin içerdiği harf-i tarifler de dikkate alınmak durumundadır. Aksi takdirde dijital veri tabanında oldukça maruf olan şahısların bilgisine dahi ulaşamamaktadır. Nitekim dijital veri tabanını yazanlar da veri tabanının kullanımına ayırdıkları kısımda bu hususa dikkat çekmişlerdir. “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn”de ise harf-i tarif dikkate alınmaksızın râvi taraması yapılabilmektedir ve bu durum araştırmacılara büyük kolaylık sağlamaktadır. Bundan dolayı önce “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn”de tarama yapıp oradaki râvinin tam ismi kısmını kopyalayarak “Cevâmiu'l-Kelim 4.5”te taramak tavsiye edilebilir.

10. Dijital veri tabanlarında özellikle meşhur olmayan râviler taranırken hem babaya hem de dedeye nispetle tarama yapılması gerekebilir. Zira dijital veri tabanı esas aldığı bir kaynakta mezkûr râvinin isminin dedesine nispet edilerek yazıldığını görmüşse onu esas alabilmektedir. Bundan dolayı önce “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn”de tarama yapıp sonra “Cevâmiu'l-Kelim 4.5”e gitmek daha işlevseldir. Öte yandan “Cevâmiu'l-Kelim

¹⁰ Syed ve arkadaşları, Cevâmiu'l-Kelim verilerini kullanarak râviler arasındaki ilişki ağlarını kurdukları çalışmalarında bu problemi de dikkate almamışlardır (“Verifying Source Citations in the Hadith Literature”, s. 8-10). Shuaib ve arkadaşlarının benzer nitelikli çalışmalarında da bu sorun dikkatten kaçmıştır (“Trophic Analysis of a Historical Network Reveals Temporal Information”, s. 4-7).

4.5”teki râvi aramalarının râvi arama kısmındaki “el-ism” sekmesinde değil, “c mlet ’l-bahs” sekmesinde yapılması üst nesillere nispetle tanınan isimlere erişilmesini temin edebilmektedir. Mesela “Ahmed b. Hanbel” taraması “el-ism” sekmesinde cevap vermezken “c mlet ’l-bahs” sekmesinde sonuç sunmaktadır.

11. R viler hakkındaki en önemli biyografik bilgilerden biri r vilerin vefat tarihleridir. Vefat tarihlerinin tespitinde “Cev miu’l-Kelim 4.5” râvi hakkında tek bir vefat tarihi vermekte ve vefat tarihi hakkındaki ihtilafları yansıtmamaktadır. Hatta çok fazla tanınmayan ve Zeheb’nin ( . 748/1348) “hicri 111-120 arası” gibi ihtimalli bir vefat tarihi belirttiği isimler bu dijital veri tabanında sabit bir vefat tarihi ile kaydedilmektedir. Buna mukabil “C miu H dimi’l-Haremeyn” r vinin vefatına dair kaydedilen farklı tarihleri “veya” kaydıyla sunmaktadır. Ayrıca genel bir intiba olarak “Cev miu’l-Kelim 4.5”te vefat tarihi verilmeyen isimler “C miu H dimi’l-Haremeyn”de aralıklı tarihlerle kaydedilebilmektedir. Özellikle iki kişinin hangi tarihte görüştüğü belirlenirken bu ihtilaflı ve aralıklı tarihler dikkate alınabilir.

12. “Cev miu’l-Kelim 4.5”te râvi arama sekmesinde r vinin yerleştiği/yaşadığı yer hakkında verilen bilgiler ihtiyatla karşılanmalıdır. Bu bilgiler genelde biyografik literatürle uyumlu olmakla birlikte bazan r vinin uzun süre ikamet ettiği ve ilmi birikimini elde ettiği ya da yaydığı Őehir ilgili kısıma kaydedilmeyebilmektedir. Ayrıca aslında r vinin aslı Őehri/bölgesi olan ve nispesini taşıdığı yer dijital veri tabanında rihle yapılan yer olarak gösterilebilmektedir. Son olarak kaynaklarda yer alıp buraya işlenmemiş olan bazı nispele de bulunmaktadır. Bundan dolayı ilgili veriler mutlaka tarih, tabakat ve rical kaynaklarından kontrol edildikten sonra kullanılmalıdır. Dolayısıyla sadece bu sekmedeki verileri kullanarak erken dönem ilim merkezleri hakkında kesin yargılara varmak mümkün değildir.

13. “Cev miu’l-Kelim 4.5”te r vilerin cerh-ta’diline tahsis edilen bilgi kutucuklarında r vinin cerh-ta’dili bağlamında pek çok münekkidin kanaatine yer verilmekte ancak bunların kaynakları belirtilmemektedir. “C miu H dimi’l-Haremeyn”de ise muahhar kaynaklar da olsa ilgili bilginin hangi kitabın hangi sayfasında geçtiği kaydedilmektedir. Ayrıca “Cev miu’l-Kelim 4.5”te râvi için genel olarak “makbul” ifadesiyle tanımlanan r viler için mutlaka “el-ad le” sekmesi de gözden geçirilmelidir. Zira bazan ilgili sekmedeki verilerle genel olarak verilen hükümler arasında uyumsuzluk olabilmektedir.

14. Dijital veri tabanlarının kapsadığı kitaplarla ilgili de bazı hususlara değinilmelidir. Mesela “Cev miu’l-Kelim 4.5”te İbn Sa’d’ın *et-Tabak t*’ı gibi metinler de rivayet kaynağı olarak taranırken “C miu

Hâdimi'l-Haremeyn”de “Kütübü'l-mütûn” kısmında görüleceği üzere sadece otuz üç rivayet kaynağı taranmaktadır. Özellikle ağ çalışmaları için daha fazla rivayet üzerinden veri tanımlaması yapılması önemli olduğundan taramalarda “Cevâmiu'l-Kelim 4.5” -bazı muahhar ve çok da önemli olmayan kaynakları taramasına rağmen- daha işlevseldir.

15. Klasik kaynaklarda “Falancadan nakilde bulundu” gibi kayıtlarla yer alan bazı râvilere dijital veri tabanları yer vermeyebilmektedir. Mesela İbn Abdülhakem’in (ö. 257/870) *Fütûhu Mısır*’ından Leys b. Âmir b. Yahyâ ve Umeyr b. Mâlik¹¹ ile İbn Yûnus’un *Târîh*’inden Üneys b. İmrân, Ubeydullah b. Huleyl ve Ömer b. Habîb el-Müezzîn bu bağlamda zikredilebilir.¹²

Özetle ifade etmek gerekirse “Cevâmiu'l-Kelim 4.5” ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” adlı dijital veri tabanları hadis sahasında çalışan araştırmacılara çeşitli kolaylıklar sağlamanın yanı sıra özellikle râvilerin rivayet sayısı ve hangi hocadan ne kadar nakilde buldukları gibi ağ etütlerinde kullanılabilir çeşitli verileri de sunmaktadır. Ancak anılan veri tabanları daha ayrıntılı çalışmalar için kullanıldığında onların kimi problemler içerdiği de görülmektedir. Yazıda belirtilen hususlar dikkate alınarak çalışmaların sürdürülmesi genel yargılara daha az hata payıyla erişmeyi sağlayacaktır.

Teşekkür / Acknowledgement

Çeşitli müzakerelerle metnin olgunlaşmasına katkı veren değerli arkadaşlarım Âdem Sari, Baki Gönüllü, Enes Tarhan, Hatice Demirci, Muhammet İkbâl Aslan, Ömer Faruk Maden ve Rıdvan Talha Yücedağ’a teşekkürlerimi sunarım.

I would like to thank my colleagues Âdem Sari, Baki Gönüllü, Enes Tarhan, Hatice Demirci, Muhammet İkbâl Aslan, Ömer Faruk Maden and Rıdvan Talha Yücedağ for their valuable comments on this paper’s earlier drafts.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

The author declared that there is no conflict of interest.

Mali Destek / Grant Support

Bu çalışma TÜBİAK tarafından mali olarak desteklenen 121K412 nolu 1001 proje çerçevesinde kaleme alınmıştır.

This research note is a product of a research project (type: 1001, no: 121K412) that has been supported financially by the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TÜBİTAK).

11 Sırasıyla bk. İbn Abdülhakem, *Fütûh*, s. 283, 285.

12 Sırasıyla bk. İbn Yûnus, *Târîh*, I, 50, 333, 364.

Bibliyografya

- Cem'an, Muhammed b. Abdülaziz, "Bernâmecü Cevâmii'l-kelim – Arz ve nakd", *el-Mecelletü'd-devliyye li't-tatbikıyyâti'l-İslâmiyye* 2/3 (2014): 22-33.
- Güney, Necmeddin, "Bilgisayar Ortamındaki İslâmi İlimler Konulu Arapça Program ve CD'ler Üzerine", *Marife*, 5/2 (2005): 153-185.
- İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım, *Fütûhu Mısır ve'l-Magrib*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 1425/2004.
- İbn Yunus, Ebü Saîd, *Târîh*, nşr. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh, I-II, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1421/2000.
- Özsoy, Abdulvahap, "Hadis Alanındaki Bilgisayar Programlarının Özellikleri ve Kullanımı Üzerine", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24 (2005): 183-218.
- Saraçoğlu, Tuba Nur, "Dijital Beşerî Bilimler Bağlamında İlahiyat/İslâmî İlimler", *İslam Tetkikleri Dergisi: Journal of Islamic Review*, 12/2 (2022): 845-891.
- Seyf, Ömer İbrahim, "el-İnâye bi-ahkâmi'l-eimme ale'l-ehâdisi'n-nebeviyye fi bernâmecî Câmii hâdimi'l-Haremeyni's-şerifeyn el-Melik Abdullah b. Abdilaziz li's-sünneti'n-nebeviyyeti'l-mutahhara", *Mecelletü'l-Câmiati'l-Kâsimiyye li'l-ulâmi's-şer'iyye ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, 1/1 (2021): 101-163.
- Shuaib, Choudhry v.dğr., "Trophic Analysis of a Historical Network Reveals Temporal Information", *Applied Network Science*, 7/1 (2022) (erişim: <https://appliednetsci.springeropen.com/articles/10.1007/s41109-022-00469-9>). (31.10.2022).
- Syed, Mairaj v.dğr., "Verifying Source Citations in the Hadith Literature", *Journal of Medieval Worlds*, 1/3 (2019): 5-20.
- Topgöl, Muhammed Enes – Ömer Faruk Maden, "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 45 (2021): 37-68.
- Yılmaz, Rahile Kızılkaya – Elif Haksever, "Dijitalleşmenin Hadis Çalışmalarına Katkısı", *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naim*, ed. İbrahim Özçoşar v.dğr., İstanbul: Divan Kitap, 2022, s. 349-364.
- Yücedağ, Rıdvan Talha, *2./8. Asır Medine Hadis Halkaları* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2022.